

דטרמיניזם ובחירה חופשית בסיפור יוסף לפי פרשנינו בימי הביניים*

הבעיה

"וירא יוסף את אחיו וכירם, ויתנכר אליהם, וידבר אתם קשות [...] ויזכור יוסף את החלומות אשר חלם להם [...] ויאמר יוסף אל אחיו: [...] ועתה לא אתם שלחתם אותי הנה כי האלוקים, וישמני לאב לפרעה ולאדון לכל ביתו" (בראשית מב, ז–מה, ח).

שאלות נוקבות מתעוררות למקרא סיפור זה. מדוע במשך הימים הרבים שהיה יוסף "פקיד ונגיד בבית שר גדול במצרים, איך לא שלח כתב [היינו מכתב] אחד לאביו להודיעו ולנחמו?" (רמב"ן מב, ט). ועוד: "למה התנכר יוסף לאחיו ודיבר איתם קשות, והלא היה זה לו עוון פלילי בהיותו נוקם ונוטר כנחש [...] ומה לו להנקם אחרי עשרים שנה?" (אברבנאל, שאלות לפרק מב).¹

האם שתיקתו של יוסף היא חלק מתכנית מסוימת שהוא בעצמו תכנן? האם עיניו האחים הוא חלק נוסף של התכנית? או שמא יוסף בעצמו אינו יודע מדוע שתק ומדוע התנכר לאחיו?

במילים אחרות: האם יוסף רצה בהתפתחות זו של המאורעות ואף חתר לקראת ביצועה? ומכאן לשאלה העיקרית של דיננו: מה מקומו של רצון האדם במהלך חייו הוא? האם יש לאדם השפעה כלשהי על המתרחש סביבו או אולי הכול צפוי וקבוע מראש עד לפרטי הדברים ואין בכוח האדם לשנות דבר? פרשנינו הגדולים מימי הביניים ז"ל נגעו, אגב פירושיהם לתורה, בבעיה נכבדה זו, מי במישרין ומי בעקיפין. ברשימה קצרה זו ננסה לסכם את דעותיהם.

* בשדה חמד, טו (תש"כ), עמ' 88–90.
1 ועיין לשאלה זו, הרב יעקבסון יששכר, בינה במקרא, סיני, תל-אביב 1986, עמ' 48–52.

דעת רש"י ז"ל

בהתנהגותו של יוסף עם אחיו באים לכיטוי רגשות אנושיים רגילים, כגון הרצון שיתגשמו חלומות טובים (מב, ט ד"ה אשר חלם להם), האהבה לאחיו (מב, ח ד"ה והם לא הכירוהו, מ"א) וכיו"ב – אין אפוא ליוסף כוונות מיוחדות. עצם הסיפור כולו אינו אלא הגשמת רצון ה' יתברך. "ונראה מה יהיו חלומותיו: רוח הקודש אומרת: נראה דבר מי יקום, או שלי או שלכם" (רש"י לז, כ), ובמקום אחר "וישלחהו מעמק חברון: לקיים מה שנאמר לאברהם בין הבתרים, כי גר יהיה זרעך (טו, יג)" (רש"י לז, יד).

אין סיפור יוסף אלא שלב אחד במכלול המאורעות שיביאו לירידת יעקב אבינו מצרימה כדי שתתקיים הברית בין הבתרים. יוסף לא היה יכול אפוא לשנות אף במשהו את מהלך העניינים. על שום כך, אין רש"י בא אל יוסף בטענה (כרמב"ן): מדוע אינך מודיע לאביך שאתה חי? אין יוסף יכול לדחוק את הקץ, ואפילו אחרי הפגישה הראשונה, היינו לאחר שידע יוסף כי חלומותיו התגשמו (שהרי כך מפרש רש"י מב, ט בד"ה אשר חלם להם), אין בו כוח לסיים את הפרשה.

לפי רש"י אין יוסף מתכוון לחנך את אחיו או לנסותם. חרטת האחים אינה תוצאת פעולות יוסף שכן עוד לפני הפגישה הראשונה, כש"ירדו אחי יוסף עשרה" (מב, ג), מפרש רש"י: "מלמד שהיו מתחרטים במכירתו". גדולתו של יוסף היא בכך שהוא הבין – הוא, אך לא אחיו – את הכוונה האלוקית שבכל הפרשה הזאת. "התחת אלוקים אני [...] אם הייתי רוצה להרע לכם כלום אני יכול? הקב"ה חשבה לטובה והיאך אני לבדי יכול להרע לכם?" (רש"י נ, יט).

יתרה מזו, גם הוא השתתף בצער המשפחה השכולה כביכול. "וישכרו עמו: מיום שמכרוהו לא שתו יין, ולא הוא שתה יין" (רש"י מג, לד) במשך כל שנות הפרידה,² אך הוא לא יכול לשנות את המצב וקיבל באהבה את ייסוריו ולא הפסיק את ייסוריו אביו. הוא נכנע לרצון ה', וזאת עשה בהכרה ברורה.

2 פירוש זה נראה נוגד לפירוש אחר של רש"י. בפרק לט פסוק ו ד"ה ויהי יוסף יפה תאר, מפרש רש"י: "כיון שראה עצמו מושל התחיל אוכל ושותה ומסלסל בשערו", וצ"ע.

דעת רשב"ם

גם רשב"ם, כסבו רש"י, מדגיש כי ה' עשה את הכל: "וישכחהו: עד שעה שה' עשה ליוסף ניסים והוצרך להזכירו" (מ, כג). ובמקום אחר: "הקב"ה עשה כל זאת לטובתם (מה, ה; ושוב "ה' גרם, אתם לא פשעתם" נ, כ). אם כן, בכל מקום ההדגשה היא: ה' עשה, ה' רצה, ה' גרם ולא יוסף.

אך יותר מאשר רש"י, מצייין רשב"ם שבמסגרת הגשמת רצונו יתברך ניתנת לאדם אפשרות של פעולה חופשית. יוסף העניש את אחיו והביא אותם לידי כך שהם בעצמם הצדיקו עליהם את הדין. "כל כן באה אלינו הצרה הזאת: מידה כנגד מידה, אנחנו השלכנוהו בבור והנה אנו נאסרים בבור השבי" (מב, כא). בולט רעיון חופש הפעולה בפירושו לפרק מא, כה: "אשר האלוקים עושה. מה שעתיד לעשות הגיד לפרעה כי על המלך תלויים תקנות המלכות".

אין רשב"ם משיב על השאלה מדוע ציער יוסף את אביו על ידי שתיקה כה ארוכה, אבל הוא עונה על שאלה חשובה אחרת: מהי מטרת כתיבת סיפור יוסף? "וכל זה צריך משה רבנו לכתוב, שעל זה הוכיחם בשבעים נפש ירדו אבותיך וכו' " (לז, ב).

דעת רמב"ן

יוסף הרגיש שחלומותיו לא היו חלומות שווא, אלא עתידים להתקיים, "והם לא הכירוהו: [...] ועוד היה (יוסף) מכירם מדעתו שיבואו שם" (מב, ח). כלומר הספיקו ליוסף סימנים קלים ביותר כדי שיכיר את אחיו שכן הוא צפה כל הזמן לבואם. הוא ידע בביטחון גמור שיבואו, אך הם, בגלל "חתימת הזקן", לא הכירוהו וגם "לא נתנו לבם שיהיה העבד אשר מכרו לישמעאלים הוא השליט על הארץ".

יוסף חופשי בפעולותיו. הוא מתכנן תכניות ומבצע אותן. בפגישה הראשונה עם האחים חסר בנימין ולא נתקיים, אם כן, החלום בשלמותו. משום כך לא רצה יוסף להתוודע אל אחיו. הוא דרש להוריד את בנימין מצרימה "ואחרי שנתקיים החלום הראשון, הגיד להם לקיים החלום השני". עונש קל היה מגיע לאחים ורמב"ן מודה בזכותו של יוסף "לצער את אחיו קצת".

מדוע לא התקשר יוסף עם אביו במשך כל העת הארוכה הזאת? הוא עושה זאת בכוונה, שכן הוא ראה "השתחויות אחיו לו וגם אביו וכל זרעו אתו, אי אפשר להיות בארצם (ארץ ישראל) והיה מקווה להיותו שם במצרים, כי בראותו

הצלחתו בגדולה שם וכ"ש אחרי ששמע חלום פרעה שנתברר לו כי יבואו כולם שמה ויתקיימו כל חלומותיו".
 מטרת המעשה של הגביע, לפי רמב"ן, היא לבחון באיזו מידה נעלמו הקנאה והשנאה של האחים אל בן רחל הצעיר.
 לסיכום, "את כל עשה (יוסף) יפה בעתו לקיים החלומות כי ידע שיתקיימו באמת" (מב, ט).

דעת אברבנאל

אומנם מה' הייתה מסכה שימכרוהו אחיו להביא עליהם ועליו הטוב ההוא, ולזה אחיו לא היו ראויים לעונש על מכירתו, רוצה לומר מיתה כ'גונב איש מכרו' (שמות כא, טז), אבל עכ"פ היו ראויים לעונש-מה מצד מחשבתם הרעה [...] לעונש כפי מחשבתם, לא כפי מה שנמשך ממנה (מב, ז).

כלומר הם לא הצליחו לבצע את זממם אך חשבו לבצעו ועל מחשבה זו חייבים הם עונש. ואכן יוסף מחליט להענישם ולהתנהג עם אחיו לפי הכלל של מידה כנגד מידה: חשדוהו ברכילות – האשימם בריגול, השליכוהו לבור – אסר את שמעון, הם חיסלו את הבן האהוב (יוסף) – הוא חיסל, זמנית, את הבן שעניי כולם היו תלויות בו (את בנימין). על ידי כך הביא עליהם צער כדי שיכפר על עוונם ולא יהיו חייבים בבית דין של מעלה. יוצא אפוא שיוסף היה חופשי בפעולותיו.

אך מדוע לא נתוודע יוסף אל אחיו אחרי הפגישה הראשונה, היינו אחר שציער אותם מעט או לכל הפחות מיד אחרי הורדת בנימין? מדוע לא ציווה אז להביא אביו ואחיו למצרים? אבל נסתפק (היה בספק) בזה, אולי יקנאו בו אחיו שנית ויחשבו להורגו כאשר עשו בראשונה, וכדי בזיון וקצף אליו לראותם בקלקולם לנגד עיניו, ואולי שלא ינהגו בו הכבוד הראוי למעלתו, ע"כ, רצה להביאם בניסיון לדעת אם בכ"ב שנה שלא ראה אותם, שנו את תכונותיהם ואם נתחרטו ממה שעשו כנגדו [...] בחן אותם [...] עד אשר ראה שעשו תשובה שלמה כמו שאמרו 'אבל אשמים אנחנו' (שם).

ועוד הערה מעניינת מאוד: מדוע לא היטיב עמם בארץ כנען? "אם ייטיב עמם בארץ כנען [...] יהיה נכון להלשין עליו כל איש רע ובליעל [...] והיה כי תקראנה מלחמה בין מצרים וכנען, יהיה יוסף בסכנה עצומה". המדינאי בארץ זרה בימי הביניים מביין יפה את נפשו של המדינאי היהודי במצרים של התקופה העתיקה.

לפי האברבנאל, חופשי הוא יוסף בפעולותיו. שיקולים חינוכיים, סנטימנטליים ומדיניים קבעו את מהלך המאורעות.

דעת ספורנו

בצורה מקורית, מנסה ספורנו לאורך כל פירושו לטהר את האחים מעוון מכירת יוסף. לדעתו, הם נהגו לפי הכלל "הבא להורגך – השכם להורגו" (סנהדרין עב ע"א). לאחר מעשה ידע יוסף שהכול היה מה' ובוזו רצה לנחם את אחיו. "ועתה לא אתם שלחתם: הנה בראותכם תכלית אלוקי שלא היה מושג בזולת אלה הסבות הקדומות, אין ספק שהסיבות הקדומות היו גם כן ברצון אלוקי לסבב זה התכלית" (מה, ח), כלומר הכול קרא לפי רצון ה' ותכליתו יתברך לא הייתה ניתנת להשגה בלי המאורעות שקרו, היינו "בלא המכירה וההתנכרות" וכו'. יוצא אפוא שהמאורעות עצמם הוכתבו על ידי ה' ואין אתם או אני אחראים להם כלל.

פרט למבחן שבחן אותם בעניין יחסם אל בנימין, אין יוסף רואה את עצמו רשאי להענישם או אף להוכיחם. "התחת אלוקים אני: האומנם אני דיין תחתיו שאדון אחר גזירותיו ואעניש מי שהיה שלוח מאתו לעשותם? [...] כי אומנם הייתם שלוחיו בזה בלי ספק" (ג, יט). לו היה יוסף מענישם היה יוסף רואה את עצמו כמעט כמורד בה', "כמו בית דין המבטל דברי ב"ד חברו" (שם). פעולתכם הייתה בשגגה שחשבתם אותי לרודף [...] אלוקים חשבה לטובה = [הוא] "המציא בכם זאת השגגה לתכלית טוב" (ג, כ).

אם כן, גם האחים וגם יוסף לא עשו דבר מרצונם החופשי, הכול היה מכוון ותוכנן מראש על ידי ההשגחה.

סיכום כללי

לכאורה, שונות דעות פרשנינו בפרטים חשובים של בעיה זאת, אך למעשה ההבדלים שביניהם הם כהבדלים שבין החלק הראשון והחלק השני של הממרה: "הכל צפוי והרשות נתונה" (אבות ג, טו). אין ספק שהכול צפוי על ידי השגחה. ה' יודע מראש כל דבר והוא יתברך המסבב את פני הדברים לפי רצונו. כדי לקיים את תכניותיו של אדון העולם, האדם איננו יודע את תכניותיו של אדון העולם, ובמישור האנושי, הרשות נתונה לאדם לפעול כפי רצונו. מעטים הם בתוכנו הזוכים להארה אלוקית – כדוגמת יוסף – וחשים את העתיד להתרחש. יוסף הרגיש שנועד לו תפקיד חשוב בקרב בני משפחתו. הוא היה בעל טבע של מחנך

(וייתכן כי על רקע זה אפשר להבין את הבאת הדיבה – ולא הוצאת הדיבה – על אחיו). משום כך הוא מתקומם נגד תהליך היסטורי "החוזר ונשנה ועובר [...]" בספר בראשית: מריבות המתגלעות בין אחים.³ קין והבל, ישמעאל ויצחק, עשו ויעקב ולבסוף המריבה החמורה בין בני יעקב. יוסף מאמין כי עליו למלא תפקיד של מאחד בקרב משפחתו. החלומות שהוא חלם הם רמז שרמז לו ה' יתברך, והוא, יוסף, הבין את הרמז. מתוך הכרה מלאה ושיקולים ברורים הוא שתק כ"ב שנה ואחר כך טיהר את אחיו מעונשם והחזיר את השלום ואת האחדות למשפחת ישראל.